

Research

ТОРЛАЦИТЕ, ТОРЛАШКИЯТ ЕЗИК И СЛАВЯНИЗИРАНИТЕ АРМЕНСКИ ГОВОРИ НА БАЛКАНИТЕ

Едуард СЕЛЯН

Ararat-Eskijian Museum, USA

Abstract. The etymology of the name "Torlak" - Armenian toponyms in the Torlakian language area - Features of the Torlakian language and the Slavicized Armenian dialects - Torlak dialects and Slavicized Armenian dialects in the Balkans use rules of Armenian grammar - Torlak and Paulician names with Armenian roots. - The Torlakian symbols - History of Armenians-Torlaks resettlement from Armenia in the Balkans - Old Torlak-Shop song with Armenian chorus.

Keywords: Torlaks, Armenians, languages, relationships

Значения на думата “торлак”

Самонаименованието “торлак”, станало наименование и име, произлиза от името на протоиндоевропейското божество Тор, наричано

Тондра в Мала Азия, Индра в Индия и т.н. Това божество олицетворява гръмотевицата, почита се в периода на езичеството.

В Историческа Армения, до стратовулкана Тондрак (днес Тендюрек в Югоизточна Турция, до границата с Иран) има селище Тондрак. Жителите на това селище и района около вулкана - торлаците, изглежда са преобладавали сред арменците, преселили се през 5 век в Нишко, днес в Сърбия (виж раздела “Историко-езиков контекст”).

Самонаименованието “торлак” продължава да се ползва и след приемането на християнството и други религии, но първоначалното му значение - почитател на божеството-гръмотевица се забравя и подменя. “Торлак” се определя, като: турска дума с значенията: голобрад млад нъж, беден или млад (A1); българска дума с значение “селянин”(A2), “човек от Северозападна България”(A3) и др.

Турското определение на думата “торлак” е свързано с мистико-аскетичното движение “каландария”, пренесено от Иран в Турция през XIV век и разпространявано от дервиши-суфити, които били с бръснати глави, вежди, мустаци, бради и били наричани “абдалан-и Рум”, “ишик” или “торлак”. Всъщност, тези дервиши са били скитници и се препитавали с просия. Арменците-торлаци и преселници на Балканите през V век и по-късно не са дервиши (виж раздела “Историко-езиков контекст”).

Значенията на българското определение на думата “торлак” са различни, а в Речко – българският универсален речник в Мрежата, няма да намерите думата “торлак“, защото тя преждевременно е “погребана” в Речника на редките, остарели и диалектни думи с значението, което вече споменахме – “селянин”, но еъгласно Синонимния речник на българския език, думата “селянин“ няма синонимна дума “торлак“ и не е коректно последната да се определя като “селянин”.

“Торлак” в Сърбия е регионално име на жител от източна Сърбия или северозападна България. През 19 век думата “торлак” е означавала

“сърбин от юг”, подценяващо казвано за човек от провинцията. Известният сръбски езиковед Вуко Караджич (1787-1864) е на мнение, че торлак е човек, който не говори нито чисто сръбски, нито чисто български. Така е, защото тези езици не са му родни езици.

Славяноезичните торлаци на Балканите се самонаименоват с думата “торлак”, като под това подразбират принадлежност към торлашката народност, която има свой оригинален език, култура и многовековна история. Не е случайно, че при преброяването през 2011 г. Републиканската статистическа служба на Сърбия представя торлаците като специална статистическа категория в раздела “национална принадлежност.”

Шопите (наименование възникнало от турската дума *sopa* “сопа”, означаваща: пръчка, прът), от двете страни на Стара планина, са наричани “торлаци”, т.е. наименованието “шоп” е допълнение към наименованието “торлак”, но заменянето на наименованието “торлак” с наименование “шопи” не е приемливо (Бележки, 3). Наименования на торлаците-шопи: полянци (Софийско), бурелци (Бурелската котловина, център село Габер, област Драгоман), граовци (Брезнишко, Пернишко), знеполци (Трънско), палакарци (Палакарийската част от Самоковската котловина), кекавци (Дупнишко), мрачани (Радомирско), нишавци (Поморавието) и шарендрешковци (Северозападна Северна Македония).

Наименования с думата “торлак”

В регистъра, на Никополския санджак от 1450 г., е регистрирано село Торлак (днес гр. Цар Калоян, Североизточна България). Имаме и Торлак махле (днес с. Загорци, област Сливен). В община Цар Калоян през местностите Габъра и Долан дере тече река Торлашки Лом (Хлебарска река). Наименованието “торлак” се среща и в други държави. В община Вождовац, град Белград, Сърбия има селище Кумодраж с район Торлак и хълм, на името на населението, имигрирало там от град

Свърлиг, Нишавски окръг, Сърбия по времето на вожда Карагеорги Петрович (прякор Караджордже) (1804 – 1813).

В градската община Вождовац на град Белград има и други селищни наименования, които ни сигнализират за някогашно арменско присъствие: Пърнавор от арменското քրնաւոր (прнавор), означаващо “деспот” (управител на област през Средновековието) и Гай видоизменено от самонаименованието հայ (ай) на арменците, като арменското придихно հ (х), липсващо в сръбския, е заменено с г, поради което самонаименованието Гай, се бърка с името на известния римски император живял преди нашата ера.

В град Княжевац (Гургусовец), Зайчарски окръг, Източна Сърбия има район Торлачка. В Сърбия има и село Торлак в историко-географската област Банат.

Името Торлак е: арменско фамилно име (Мисак Торлакян, роден през 1892 г. в Трабзон, Отоманска Империя); име на светец и покровител на Исландия - Свети Торлак (Saint Thorlak); име на ислямизираното лице Самуел от Маниса - Торлак Кемал (поминал се през 1419 г., Отоманска Империя); име на босненски имам и гробница (Торлак Еви – деде) - култово място за мюсюлманите от Шипово) и т.н.

Арменски топоними в и до Торлакия

Има торлашки общности в Албания, Босна, България, Косово, Румъния Турция и Хърватия. Голямата част от торлаците на Балканите е разделена от българо-сръбската, българо-македонска и македонско-сръбска граници. Известни са и три специфични торлашки етнически подгрупи: гораните в Косово и Македония, яневците в Косово и крашованите в Румъния.

Торлашкият език се говори предимно от споменатите подгрупи и в разделената от граници торлашка езикова област (1), популярно наричана “Торлакия” и “Торлашко”. В споменатата област и в близост до

нея има селищни и географски наименования, които заслужават внимание от гледище на историята на торлаците: (1) Името на село Салаш, област Видин, България е съкращение от арменската дума սալաշար “салашар”: човек, който реди каменни плочи или гладки парчета от камък при правене на настилка, зид и къща; (2) Имената на планините Варденик (множествено число от вартени (վարդենի), означаващо “цвят на роза” и арменско женско име) и Чемерник (от арменското “че мерник”, означаващо “не умират”). Имената на тези планини образуват израз, означаващ на арменски: “Вардениковци са безсмъртни”. Тези планини обкръжават град Сурдулица, Сърбия (вж. също раздела “Историко-езиков контекст”); (3) Масурица (село в община Сурдулица, Пчински окръг, Сърбия). Думата “масур” (մասուր) на арменски език означава “шипка”; (4) Чурковица (село в община Сурдулица, Пчински окръг, Сърбия). Думата շուր “чур” и варианта му “джур” означават на арменски език “вода” (2); (5) Сурдулица (град в община Сурдулица, Пчински окръг, Сърбия). Израза սուր ասի “сур дал” означава на арменски език: коля, клане. Името означава място, където се извършва клането – кланица; (6) Планински масив и връх Ведерник (видоизменено от споменатото в точка 2 име на планината Варденик); (7) Връх Миджур (съкращение от арменска народна мярка за течаща вода) (2) в Чипровския балкан, област Монтана, България; (8) Връх Забел в Забелски рид (западна ограда на Софийската котловина). За други географски обекти с това арменско женско име (4) вж. по-нататък; (9) Арзан, село в община Брезник, област Перник, България. Това селищно наименование е известно преди нашата ера в Историческа Армения, до столицата на Армения – Тигранакерт; (10) Гоз, село в община Брезник, област Перник. От арменското Гоз Գոզ (15) – село в областта на езерото Ван, Историческа Армения, днес в Турция, обезлюдено от арменци по време на трагичните събития от 1915 г.; (11) Трън, град в област Перник, България. Видоизменено от Тарон (Тарън – Търън - Трън), област в

Историческа Армения, днес в Турция. Видоизменено от Тарон е и наименованието на село Търън/Тарън, Смолянско; (12) Перник, град в област Перник, България. От името на село Բերնիկ Берник (15) или Перник (транслитерация от западно арменски език) в историческата арменска област Тайк, населявана до VIII век от арменци; (13) Ерма (река, протичаща през Пернишко, България и Сърбия). От арменското мъжко име Ер (вж. също раздела “Торлашката песен с арменски припев”); (14) Забел (село, община Търън, област Перник) - от арменското женско име Забел (Զաբել) (4); (15) Ниш (град в Сърбия) - от арменското село Նիշ Ниш в Западна Армения, днес в Турция, обезлюдено от арменци през 1915 г. (15); (16) Нишава (река, протичаща през България и Сърбия) - от името на град Ниш и арменската наставка за близка определеност “-ава“; (17) Аракул (река, основен приток на река Нишава). Видоизменено от арменското мъжко име Արակել Аракел (4); (18) Магура (Magura) - наименование на пещера. Пещерата се намира в област Видин, община Белоградчик, близо до село Рабиша. Тя е посещавана от векове. Нейното наименование е съкращение на арменската дума մաղնվազար (магу-гав-ар). Образува се е с отпадането на сричката “-гав-“ и разменянето на местата на буквите в наставката “-ар”. Думата може да означава: управител – лодкар, главен лодкар, лодкар и др. За сведение: староарменската дума մաղնյկ (зап. арм. магуйг) означава “малка лодка” (19) Панчарево (село в Западна България, област София). От арменската дума “панджар” բիջար - зеленина за храна на хора и животни; (20) Берковица, град в област Монтана, Северозападна България. Към арменската дума “берк” բերք, означаваща “реколта”, “плодородие“ е добавена славянска наставка. Селищните наименования с използвани арменски наставки: -ац, -ци, -иг, -ик, -ар, каквито ги има в Пернишко и Брезник, сочат също за връзка с арменския език, но да се твърди, че районът на Търън или Кюстендил е древната първа обетована земя на арменците не е приемливо. Истината е

друга: от V век, арменци са се заселвали в Ниш и други места на Балканите; (21) Ошане, село в община Белоградчик, област Видин, Северозападна България. Видоизменено от от арменското мъжко име Օշին Ошин и добавена наставка “-е“. Има арменски крал с това име в първата половина на XIV век.

В списъка на топонимите на Трънско (3) има лични имена и наименования на географски обекти, които също имат или могат да имат връзка с арменците: Ерменци (Бохова), Забел – от арменското женско име Забел (Бусинци), Андравъц (видоизменено от арменското անար “андар” - гора) (Велиново), Джурджулейчица (Видрар), Джембан (от арменското “ճեմիշ” джемиш – отходно място) и Джурия (Врабча), Джурин млаз (Глоговица), Арчнива (от арменското ար “арч” - мечка), Забелска падина и Кокор бара (Горочевци), Нишан – от арменското мъжко име Нъшан (Долна мелна), Джурино пладнище (Ерул), Чурчика - значение на арменски “няма вода” (Зелени град), Давидица – от арменското мъжко име Давид, герой от арменския средновековен епос Սասնիճի Դավիթ/David of Sassun/Давид Сасунски и Кочарева осойна – от арменското фамилно име Բոչար Кочар (Кожинци), Анче - умалително от арменското женско име Անի Ани, Джурджулейчице и Забел (Лева река), Ширин – от арменското Շիրին “Ширин” - мъжко, женско или фамилно име (Ломница), Джурка (Мракетинци), Шанговица – от арменското շանկաշի “шангаши” – кучешка кожа (Пенкьовци), Елезица - от арменското женско име Էլիզ Елиз (Слишовци), “Дзукар”от арменското ճուր “дзукар” - “яйце-камък” (Трън), Карине (Шипковица), Бохова (от арменското мъжко име Бохос), Ерул (от երկր “трихълмие”) и т.н. Споменатата вече многократно Չաբել Забел и Կարինե Карине са арменски женски имена (4), които и днес са популярни сред арменците. Забел е и наименование на планински връх в Албания, а в първата половина на XIII век – царица на Армения.

Някои наименования в торлашката диалектна област имат пряка връзка с арменския: ձուրճը “Дзукар”- “яйце-камък“ (яйцевиден камък); շիւիւց “Шанац” – кучешки; ջուր չիւ “Чурчика” – “вода няма”, но има случаи, когато се подменя смисъла на арменската дума, което е видно от спомена за един торлашки “миши” празник “Паганац”. С кал се мажат огнището и ъглите на стаите. Вярва се, че се мажат очите на мишките и те не ще могат да навредят на събраната реколта. На арменски език փակել (пагел) означава: закривам, затварям; փակաւոր (паганк) е всякаква преграда, с която се затваря нещо, а փակաւիւց (паганац) е множественото му число в родителен падеж.

За отбелязване е и името на село Ноевци, община Брезник, област Перник, България. Ной, както е известно, е старозаветен патриарх, пряк потомък на Адам. Той е построил Ковчег, който след потопа е заседнал в планината Арарат, в Историческа Армения. Поради това, арменците твърдят, че са потомци на Ной и очевидно е, че те са дали името на село Ноевци в Пернишко.

В село Миланово (Осиково), община Своге, област София се споменават старите фамилни имена: Торбовци, Асански, Гацин, Макарчо – Макарчовци (17). Торбовци е едно име, както известното “торбеши”, давано на павликяните-помаци в Македония, които са ходели с торба през рамото. Асански произлиза от арабското Хасан, ползвано в миналото и от арменците. “Гацин” на арменски означава “секира, брадва”. Маркар (4) е добре известно арменско име. В случая, изпуснатата е една буква и добавена умалителната наставка “-чо”. Милановци вместо думата “вторник” (ден от седмицата) ползват յոթնօրիկ “торник”, означаваща на арменски “внуче”. Явно тази дума им е много мила и се е запазила, макар и с изменено значение.

Езикът на торлаците

Торлашкият език, известен и като “торлашкият диалект”, е роден език на не по-малко от 1.5 милиона души - торлаци и представлява една съвкупност от славянизирани арменски говори. Той обхваща говорите на Югоизточна Сърбия, Южно Косово (Призрен), Македония (Куманово, Кратово, Крива Паланка).

Езиковата област на торлашките говори в Сърбия обхваща селищата: Княжевац, Соко баня, Алексинац, Ниш, Прокупле, Пирот, Лесковац, Медведжа, Сурдулица, Враня, Босилеград и др.

В България, торлашкият език е представен от торлашките говори на градовете: Белоградчик, Брезник, Годеч, Трън и частично в град Кула (Северозападна България), област Кюстендил и област София.

Говорите, на торлашкия език и сродните им славянизирани арменски говори на Балканите, са изследвани от слависти, които се опитват да обяснят особеностите им с позоваване на факти от старославянския и това е нормално, но недостатъчно. Старославянският няма как да обясни особеностите им, свързани с арменския: липсата на фонемата **Ф**, не произнасяне на **Х** в начална позиция: “оро” вместо “хоро”, показателните наставки в края на думата: **-С**, **-Т**, **-Н** (мъжос, жената, женана) и много друго. Този пропуск на изследователите, при описване на споменатите по-горе говори, ще се опитаме да допълним малко с изложеното по-нататък.

Особености на торлашките и другите славянизирани арменски говори на Балканите

Ударение

Ударението при многосричните думи е на последната сричка (торл'ак; манг'ър, м. - дребна пара (3), от арменското մանր “манър” - дребен) или на предпоследната сричка (ч'апор, м. – чвор; от арменското չոր “чор” – сух). По-рядко ударението е на третата сричка (цеп'еница, ж. -

част от разцепено дърво) (З). Има и думи с основно и вторично ударение (тором'ел'а, м. – нисък, дебел, неподвижен (З), от арменското թրամիլի “тарамил” – увяхвам).

Ударението в арменския език е на последната сричка.

Липса на фонемата /ф/

В торлашките села в Белоградчишко: Салаш, Крачимир, Стакевци, Пролазница, Праужда и при торлаците в Берковско и Чипровско, вместо “ф” се ползва “в”. Така е и в: кюстендилския говор: кафе (вм. кафе), венер (вм. фенер); велешкия говор: вес (вм. фес). В трънския, брезнишкия и краешки (Е) говор фонемата “в” е също ползвана вместо “ф”: ванела (вм. фанела), васул (вм. фасул), кожув (вм. кожух).

Фонемата /ф/ липсва в староарменския език, на който са говорели торлаците дошли на Балканите през пети век.

Наличие на фонемата h (хо)

Срещаното в началото на някои славянски думи “х”, в Павелско, Смолянско, Трънско се възприема като придихна фонема **h**, която се произнася с едно издишане и **няма съответствие в българската азбука, поради което на български не се записва**: оро (изменено на български “хоро”) **или се трансформира във “в”** в началото на думата пред гласна “витро” при павликяните-католици (вместо “хитро”).

Всъщност “**оро**“ е съкратено от арменското հորովիլ (оровел): селско подвикване, вместо припев в песен, която се пее от орача на нивата. Вярва се, че това подвикване дава сили на орача и впрегнатия добитък.

Придихнатата фонема **h** е характерна и за други говори, включително и тези от Горни Полог, Скопска Църна гора и районите на Куманово, Овче поле, Кратово, Крива Паланка, както и за разложкия, пиянешкия (Ж) и банатския павликянски в Румъния. Тази фонема се

изявява също при торлаците-шопи в община Елин Пелин и Софийско: одиа (вм. ходя).

Придихната фонема *h* (хо) се ползва в арменския език.

*Наличие на фонемата *ɟ* (хи)*

В галатския павликянско-помашки говор, Ловешко имаме придихна фонема в началото на някои думи и в средисловие между гласни: *h*а̀пва (вм. ха̀пва), ви́кнъ̀ha (вм. ви́кнаха), както и “*ɟ*” в краесловие, произнасяно “*й*”: врьй (вм. връх). В говора на павликяните-католици от град Раковски имаме подобен пример: страй (вм. страх). както и в говора на село Миланово, община Своге, област София: орей (вм. орех).

В краешкия (Е) и пиянешкия (Ж) говор в Югозападна България, за разлика от горепосочените говори имаме: ора (вм. орах), т.е. при тези говори няма краесловна фонема “*й*”, както и в трънския: сирома (вм. сиромах), стра (вм. страх). В говора на Кюстендилско, говора на селата Бобощица в Албания и Дреновени в Гърция също липсва краесловна фонема “*й*”.

Посочените езикови особености, при споменатите говори, са свързани с арменската фонема *ɟ* (хи), която в началото на думите звучи като придихно *h* (хо), в краесловия не се произнася или е “*й*”, а в средисловие е като полугласна или не се изговаря. Други примери при: павликяните-католици - тейно (вм. тяхно); помаците от Бабякчанско, Югозападна България - дванаа̀се (вм. двана̀йсет) (информатор Х.М.); краешкия и пиянешкия говор: леп (вм. хляб), дойдо̀ме (вм. дойдох̀ме), пи (вм. пих).

Потъмняване на фонемата/o/ в /y/

Преселените арменци на Балканитев от 5 век и по-късно, са говорили на староарменски език. Едно от правилата на този език гласи: дифтонга *ɲ* (ой) се произнася “*o*” в края на думите, а в други позиции в

думата се произнася “у”. Изключение: дума-име. Това правило се спазва в славянизирания арменски говори, което личи от посочените по-нататък примери.

Потъмняване на гласната “о” имаме при павликянският говор: мума (вм. мома) , мумиче (вм. момиче), муята (вм. моята) (банатски говор на павликяните-католици), както и при павликяните-помаци, представен от говора на с. Галата: “уфце” (вм. овце). В Родопите, в с. Павелско и наоколо, както и в странджанския говор също се избягва употребата на “о”: “курито” (вм. корито). Същата закономерност срещаме при разложкия говор: кунец (вм. конец), мума (вм. мома) и в гоцделчевския (неврокопски говор) на павликяните-помаци: уцет (вм. оцет). В долновардарския и драмско-серския говор фонемата “у” е също предпочитана пред “о”: извур (вм. извор), кутел (вм. котел). Споменатото правило, от староарменския език, се ползва и в Белоградчишко, но там, в последно време, изглежда има хора, които са позабравили традицията, свързана с ползването на изключението от правилото, т.е. да не се потъмнява “о” в дума-име.

Основателно, журналистът Илия Николчин (1931-2011), през 1958 г., изразява несъгласие с потъмняването на фонемата “о” в думата “торлак”, макар да не е знаел изключението за дума-име: “По-правило в белоградчишките торлаци гласната „о“ потъмнява в „у“; освен това торлаците не могат да произнасят някои съгласни – например те чуват „ф“ като „в“. Използваният в Белоградчишко нов термин „турлак“, отразява тези говорни особености, но за неговото публично използване не могат да се намерят никакви основания, въпреки че някои са се опитвали да намерят такива” (16).

Форма за забрана с частицата “ми”

В драмско-серския говор формата за забрана се образува със забранителната частица “ми” и глагол, както е и в арменския език: լի

իւշիր “ми найир” (не гледай) (виж също раздела “Торлашко-шопска песен с арменски припев” в Трънско).

Заменяне на съгласни

Заменянето на съгласни се забелязва при: (1) “Т” с “д”: “Че ще одида” (вместо ”отида”) (3); (2) “П” с “б”: ламба (вместо “лампа”) (17).

Тези заменки, както и “к” с “г”, “дж” с “ч“ и т.н. ги има в арменския език. Те спомагат за разпознаване западните от източните арменски говори. В торлашката лексика, която вече споменахме, има думи, наименования и изрази като: Джурин, Чурчика или с други думи – представени са както източните, така и западни арменски говори (В).

Глаголите в ед.ч. първо лице завършват с “-м”

Глаголното окончание, в арменския език, за първо лице единствено число сегашно време за I, II и III спрежение е съответно: -ем, -им, -ам или при всички случаи имаме окончание, завършващо с “-м”. Това е намерило отражение в говорите на южния диалект на павликяните-помаци от селищата: Смолян, Рудозем, Смилян, Девин и Мадан; в торлашките: видинско-ломския, трънския (носим, купим, додим); софийския торлашки (метем, носим, седим, испуштим). В краешкият (Е) и кюстендилския говор глаголното окончание за 1 л. ед. число сегашно време за всички спрежения е “-м”: пишам, орем, плетем. Окончанието на глаголите в тетовския и долновардарския говор съвпадат с казаното за изредените по-горе говори. В солунския говор глаголното окончание за първо лице единствено число за I и II спрежение е предимно “-м”: ходам.

В кукушко-воденския говор при глаголите от трите спрежения имаме окончание за сегашно време “-ум”: орум, па́сум, глѐдум, брѝйум. Същото окончание е застъпено и в 1 л. ед. ч. сегашно време при всички

спрежения на битолския и дойранския говор: пèчум, сèчум, нòсум, кòсум, вйкум, сàкум (5,6). Това е и глаголното окончание за сегашно и минало несъвършено време “-ум”, което се ползва в арменския език: կը թըղըկ (къ тогхум) оставям (западноарменски диалект); սիրըկ եմ (сирум ем) обичам (източноарменски диалект). Галатският говор, на северния диалект на павликянците-помаци, има окончания “-ме” или “-м” за първо лице множествено число на глаголите от I и II спрежение на сегашно време: съдиме, садим (седим), тъчеме, предеме, уперем, разчешим. В горанските говори (самоназвание “нашински”) на гораните от областта Гора (между Косово и Албания) има окончанието “-ме” за 1 л. множествено число на глаголите. Подобно е и глаголното окончание в торлашкия западно белоградчишки говор – “-мо”: учимо, стигамо.

Падежно окончание “-ац”

Наставката “-ац” се ползва за множествено число на родителения и дателния падеж в староарменския език. За тази наставка вече споменахме при рзглеждането на празника “Паганац”. Тя се е запазила и след славянизирването на арменския език на торлаците. Село Торлаковца в Босна и Херцеговина и името на село Торлаклар в Турция, означават “торлаци”. Видно е, че арменската наставка “-ац” е добавена към славянската наставка “-ов”.

Падежно окончание “-у”

В славянизирания арменски говори и в торлашкия език, често се ползват именни падежни форми с окончание “-у”. Например: “Стояну аб'ър чин'ила: ...“(3) (извадка от народна песен).

Падежното окончание “-у” с окончанието на второто склонение на съществителните имена в родителен и дателен падеж на арменския език.

Окончание “-ъ” на членната форма

В арменския език категорията граматическа определеност се изразява с **-ъ** или **-н**, които се поставят като окончание на съществителното име. С някои изключения, правилото гласи: след имена, завършващи със съгласна, се поставя **-ъ**, а след гласна **-н**. Думите, изразяващи определеност, се скланят и получават окончания: **-ин**, **-ен**, **-ов**, **-ун** и т.н.

При славянизирания арменските говори, категорията граматическа определеност, изразена като окончание се запазва и се изразява със следните окончания: мъжки род **-ЪТ**, **-ЯТ** (**-А**, **-Я**); женски род **-ТА**; среден род **-ТО** (примерно: столът, котката, детето); за множествено число **-та**, **-те**, но в някои говори е запазено ползването на **-ъ**.

В гоцеделчевския (неврокопския) павликянски говор на помаците, павликянския банатски говор в Румъния, павликянския говор на католиците от Белене, така и в белослатинско-плевенския говор на павликяните-помаци, членната форма за съществителни имена от мъжки род под ударение е **-ъ**: зъб`ъ, дъжд`ъ. В драмско-серския говор, с изключение на някои райони, също имаме членно окончание на **-ъ** за мъжки род: брег`ъ, син`ъ. При това, забележителното е, че думите в посочените примери завършват със съгласна (както се изисква по правилото за изразяване на категорията определеност на арменския език). В село Миланово, Софийско членът за съществителните и прилагателните имена е “о” като ударението пада върху него: маж`о, плет`о (17), т.е. ударението е на последната сричка, както е в арменския език.

Показателни дейксиси (наставки): с, -т, -н

Показателните дейксиси са наставки, които разграничават определеността и неопределеността на имената като формално

обозначават пространствено-прагматичното и времево-модално значение на съществителното (**Б**).

Тричленната серия от дейксиси в говора на павликяните-помаци от Ксанти, Гърция (7) съвпада както с арменския, така и с помашките говори на павликяните-помаци от селищата Смолян и Хвойна в България: (а) *u* (*c*) сочи това, което в близост до говорещия; говорещият представя събитието като реално, на което е свидетел. Пример: *maʒos*, *ʃɔpɔtʃɔ* (на арм. език “амусинъс”); (б) *ɲ* (*t*) сочи това, което е в близост до адресата; говорещият представя събитието като минало, на което е свидетел. Пример: *sinot*, *ʃɔtʃɔ* (на арм. език “манчът”); (в) *ɥ* (*n*) сочи това, което е в близост до трето лице или отдалечено от говорещия и адресата; говорещият представя събитието, като обективна реалност, поради което адресата възприема съобщението като реален и достоверен факт или говорещият представя непотвърдено със сигурност събитие, поради което адресата възприема съобщението като нереално: възможно, желателно, предположително или съмнително. Пример: *sinon*, *ʃɔtʃɔ* (на арм. език “манчън”).

Други примери: *ʒenas* (жената близо до мене), *ʒenata* (жената близо до тебе), *ʒenana* (оная жена далече от мене и тебе или в близост до трето лице). Старинни форми от Рупчос: *detesu* (за близост), *detenu* (заотдалеченост).

От арменското *ɣɪn* (гин или кин) – (жена) (**В**) се образуват съответно: *ɣɪnɔ* (кинъс), *ɣɪnɔt* (кинът) и *ɣɪnɔn* (кинън). Арменските показателни дейксиси: *u* (*c*), *ɲ* (*t*), *ɥ* (*n*) съвпадат с павликянско-помашките, но нямат наставки за род, които помашкия е заимствал при славянизирането си.

Тричленната серия от дейксиси, в трънския говор и пернишко, се изразява малко по-различно: *muʒʔT* (за обща определеност), *muʒʔB* (за близки предмети), *muʒʔN* (за далечни предмети). В говорите на Битолско, Велешко, Тетовско, Дебърско, Охридско-стружко и Прилепско

също имаме тричленна серия от дейксиси (мажоТ, мажоВ, мажоН), както и в Преспанско, но формалното им представяне, както и при трънски говор, е малко по-различно от това в днешния арменски и говорите на павликяните-помаци в Южна България и Гърция (мажоС, синоТ, синоН), преселени на Балканите през периода 8-10 век от византийските власти.

Образуване на множествено число на съществителните имена с наставката “-е”

В говорите на павликяните-католици, павликяните-помаци и някои православни множественото число на съществителните се образува с наставката “-е”: вълк – вълце, кон – коне. При торлашкия също имаме наставка “е” за множествено число на съществителните: “абре майсторе, къкво носите у торбете” (3), както и в село Миланово, община Своге, област София: трънъе - тръни, коренъе - корени (17). Това множествено число с наставка “-е” го има в говора на торлашкото с. Ошане и цяла Североизточна България (25). Разпространено е също в София и Софийско: свине, свинъе – свини, като ударението е на последната сричка подобно на арменския език: խոզ (хоз) свиня - խոզեր (хоз`ер) сви`не (свини).

Наставката “е”, в торлашкия и славянизираните арменски говори, е съкратена форма от наставката “ер” за множественото число на арменския език. *Извод:* торлашките говори на торлашкия език и славянизираните арменски говори на Балканите ползват правила от арменската граматика.

Лексика

Торлашката лексика съдържа множество турцизми, но има и някои думи, които са явно от арменския език. Освен вече споменатите думи от арменски, тук отбелязваме една друга дума, която е свързана с бита: м`ан`е, среден род – прежда (от арменското մանել (манел) –

процес и продукт от предене. Други думи и изрази, забелязани в речника (3): Чук`ар, м. – каменист рид (от арменското շնժիւր чукет – точка, място на тръгване и ршр кар – камък); Ч`апор, м. – чвор, най-твърдото и сухо място на дърво (от арменското շրի чор - сух). “Т`айа дъск`а има мл`ого ч`апори” (3).

Трънските майстори-зидари, в тайния си говор, ползват думата “чап” – мярка, която съвпада фонетично и семантично с арменското շիւր чап. Изразът “вземи му чапа” означава да измериш нещо по дължина, ширина, количесво, обем или мащаб. Арменските майстори-строители са били известни във Византия и изглежда достойните тяхни потомци са оставили следи в: Карловско, Софийско, Дебърско, Прилепско и Битолско (14). За отбелязване е, че бащата на известната певица от Трън - Гюрга Пинджурова е зидар, а “джур” շրի - вода в фамилно име сигнализира за арменска връзка (2). Думата ”джур” може да образува съставни думи и изрази, както вече споменахме за Миджур, Чипровско, но съставното име “пинджур“ е трудно да определим, защото “пин“ на арменски има различни значения.

Думата “торлак” е не само наименование за принадлежност към торлашката народност, но е фамилно име в 13 държави и име на човек от мъжки род в три държави (27).

Правят се опити за изместване на думата “торлак”: в България заменяне с думата “турлак”. Многовековната традиция, на правилото за потъмняване в торлашкия език, не допуска думата “торлак” да стане “*турлак*”: (диал.) дивак, простак и т.н., т.е. дума, която няма нищо общо с торлашката народност; в Сърбия: заменяне с думата “тимочани”. Думата timočani / тимочани, налагана вместо торлаци, също не е приемлива. Торлак е история и наименование на народ, който е повече от петнадесет века на Балканите.

Торлашките говори – най-старите славянизирани арменски говори на Балканите

Торлашките говори на торлашкия език образуват самостоятелна диалектна група сред славянизираните арменски говори на Балканите, включващи диалектните групи на: павликяните-католици (Д), павликяните-помаци, арменците-ахряни, арменците-халкедонити от селищата в близост до Бачковския манастир и групата на “оправославилите“ се арменци-монофизити, арменци-павликяни и тондракитите (9,10,11) в Тракия. Някои от моделите при славянизирането на арменската лексика са описани (20).

Торлашко-шопска песен с арменски припев

В една стара народна песен (3) от Трънско припевът е на арменски език: “Ерджан ми мерджан,” съкратено от: „Ер джан ми мернир джан“. (Превод от арменски: Ер скъпи, недей умира, скъпи).

“Ер” е арменско мъжко име, едно друго име на Ара Кехецик (Прекрасният) (8) – митичен цар от арменската митология, а “джан” (скъпи) е гальовна дума и днес добавяна към арменските имена: Забел джан, Бердж джан, Торос джан.

Тази песен, видно от текста, е посветена на войника, когото го очаква тъжната съдба на митичния Ер. Песента (вж. текста в приложението) изглежда е имала особено значение за торлаците и те са я запомнили векове с арменския припев, който днес не го разбират.

Хоро (оро) със славянизирано арменско подвикване

“Дзидзай, Нане!“ е едно от подвикванията по време на торлашко-шопските хора.

“Дзидзай” е славянизирана глаголна повелителна форма на западно арменската повелителна форма ծեծէ “дзедзе” или на български “бий”.

“Нане“ (Նանե) е име на арменската езическа богиня на войната (24), а в по-късен период – богиня на майчинството (майка на майките) и мъдростта. Нейният храм в Армения, след приемането на християнството (301 г.), е разрушен.

Торлашка символика

Оброчният кръст при скалната църква Св. Петка в гр. Трън, България; гербът на гр. Сурдулица, Сърбия и знамето на арменските князе от 5 – 9 век (21) съдържат два общи символа: кръст (символ на християнството) и кръг (слънцето - символ на езичеството и божество на “децата на слънцето”)(19). Обединението на двата символа отразява възникването на християнството от езичеството и има за цел да внуши на новоприетите християни важноста на кръстта. Споменатите символи се съдържат и в знамето на град Гюмри (22) в Армения.

Известният “келтски кръст”(23) – християнска форма на кръст с кръг, разпространил се в Ирландия, Франция и Великобритания от 9 до 12 век, прилича на арменските кръстове и един торлашки кръст с кръг върху надгробен камък, който съм виждал до село Рабиша, област Видин, община Белоградчик. В последно време, в двора на църквата “Свети Пророк Илия”, построена през 1835 г., на селото, са събрани и се съхраняват стари надгробни паметници, сред които вероятно има и други подобни на този, който вече споменах.

Първите контакти на торлаците с келтите възможно е било да са били на територията на Историческа Армения в Мала Азия (26), а по-късно посредством християнските мисионери, които покръстват келтите и ги запознават с християнските кръстове с кръг, добре известни в Армения и Торлакия.

За сведение: името на село Рабиша произлиза от славянската дума “рабиша”, означаваща в миналото: безплатна храна, аванта. Името

“Рабиш“, от легендата за селото, измислена в по-ново време, не съвпада напълно с името на селото и няма никакъв факт, доказващ връзката му със селото. То се ползва в Индия (27).

Торлашки и павликянски имена с арменски корени

Торлашките имена от V век, както и имената на павликяните дошли на Балканите от осми век и по-късно, с времето се изменят и стават славянски с изключение на тези на павликяните-помаци, които приемат арабски и турски имена.

Сред славянизираните имена има запазени арменски корени: (а) Имена с корена “джур “ / “чур“ (“вода” на арменски). Водата се обожествява и един добър свирач на гайда или друг музикален инструмент е наричан “Джуро“ (“изпълни го божествено“, “той е Бог“). От това лично име произхожда фамилното име Джуров. Фамилните имена Пнджуров, Джуркин и други подобни безспорно имат някаква връзка с водата; (б) Имена с корена “цол“ (съкратено от арменското мъжко име “Цолак“, означаващо “блестящо око“): Цоло, Цола, Цолов; (в) Имена с корена “йот“ (съкратено от арменското “йоть“, означаващо “седем“): Йото, Йотов. Седмото дете в семейството се счита “щастливото дете“, то е надарено с изключителни способности и сила, покровителствана от космическа сила - съзвездието “Голямата мечка“ (“Колата“); (г) Имена-прозвища: “кач“ (означаващо на арменски “смел“), “мадгер“ (означаващо на арменски “пръстияд“), “ванк“ (означаващо на арменски “манастир“), “герас“ (означаващо на арменски “череша“): Качев, Мадгеров, Ванков, Герасков (наставката “-к“ след “герас“ се ползва за множествено число и тук имат се предвид черешови дървета). Тази наставка се среща и в чипровския павликянски говор: андарк (от “андар“ - гора), означаващо на арменски “тори“.

Изложеното, за имената на торлаците и павликяните, няма претенции за изчерпателност.

Историко-езиков контекст

Арменците се преселват в Ниш (днес в Сърбия) след арменско-персийската война от 451 г., по времето на управлението на византийския император Лъв I Тракиец (457 – 474 г.) (12). Всъщност, Византия предоставя политическо убежище на двамата арменски князе: Артаван и Газрик, от подвластната на персийците част от Армения, които се преселват с войските си в Ниш. Географски наименования около град Сурдулица, югозападно от Ниш във Сърбия, свидетелствуват също за арменци от V век. Най-впечатляващо е името на планината Варденик, произлязло от Вардени – популярното име на дъщерята на предводителя на въстаналите арменци срещу Персия, арменския национален герой – Вардан Мамиконян (Vardan Mamikonian, Վարդան Մամիկոնյան). През 542 г., след византийско-персийската война, значително число арменски войници преминават на византийска страна. Те са настанени в Константинопол, Тракия и Македония. По времето на управлението на византийския император Маврикий (582-602), от Армения в Тракия е преселен арменския княз Адад Хорхоруни заедно с гарнизона му. От средата на шести век, на Балканите започват да се установяват славянски племена и под тяхното влияние, говорите на преселилите се арменци, се славянизират (Г), (13), но оказват влияние на славянските езици и на българския, който се различава от другите славянски езици с аналитично изказване на падежните отношения и употреба на задпоставен член.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Песен за войника Ер

(текстът на песента е взет от притурката
на речника на трънския говор (3))

Гледай ме, мамо,
Нагледай ми се!

Припев: Ерджан ми

мерджан,

Широк ти мегдан!

Она докана
И я бурманли.

Припев: Ерджан...

Съга съм тува,
Ютре ме нема.

Припев: Ерджан...

Че ще одида
На бойно полъе.

Припев: Ерджан...

Што че да пукне
Първня ми пушка.

Припев: Ерджан...

Най - напред мене
Че да убийе.

Припев: Ерджан...

Че ме удари
У клето сърце.

Припев: Ерджан...

И вече мене
Нема да видиш.

Припев Ерджан.

БЕЛЕЖКИ

A1. ["Nişanyan - Türkçe Etimolojik Sözlük"](http://nisanyansozluk.com). nisanyansozluk.com.

A2. Речник на редки, остарели и диалектни думи:

<http://treasures.zonebg.com/dict.htm>

A3. Речник на трънския говор (3).

Б. Сферата на дейкиса включва: указание за участниците в речевия акт, указание за степента на отдалеченост на обекта на изказването и указание за локализация в пространството и времето.

В. Арменският език е един самостоятелен клон в семейството на индоевропейските езици. Той има два литературни езика. Източният арменски език се ползва предимно в Армения и Иран, но вследствие на голямата емиграция се е разпространил днес и в други страни, вкл. и САЩ. Примери: на източноарменски литературен език: кин (жена), тун (къща), на западноарменски литературен език: гин (жена), дун (къща). Арменският език е единственият оцелял жив език на народите, които са населявали географското пространство от Армения до Италия - Ареиа (19).

Г. Торлашкият език е в списъка на застрашените от изчезване езици на ЮНЕСКО, но някои автори прибързано, обслужвайки не научни интереси, вече не го споменават или го представят с друго име:

“Преходни говори” (България), “Тимошки диалект” (Сърбия), “Зетско-рашки говор” (Хърватия), “Нашински” или “Торански” (Косово и Албания) (Българска версия на Уикипедия, 23.09.2021); английската, руска, македонска и хърватска версии на Уикипедия дават истинското име на измислените имена за торлашкия език или диалект: *Torlakian dialects*, Торлашко наречие, Торлачки дијалект, *torlačkog narječja*.

Д. Руският вицеконсул Найден Геров прави остър протест до пловдивския мютесариф във връзка с молбата на католическата капуцинска мисия до турската администрация за пререгистриране на всички павликяни с наименованието “българи-католици” и молбата на мисията остава без последствия. Павликянската нация се оформя по време на павликянската държава през IX век. Приемането на католическа

вяра, от някои павликяни през XVII век, не означава изменение на националността им, така както и павликяните, приели ислям, не стават турци, а православните - българи. Националността се придобива от родителите. Брошурата на католическите мисионери с 600 забрани също не е могла да изкорени павликянската идентичност. Павликяните-католици от България и Румъния, които съм срещал, с достойнство и гордост заявяват, че са павликяни; пеят павликянски песни; издават литература и имат радио емисии на своя си павликянски език.

Е. Краешкият говор обхваща говора на торлаците в Босилеград, Сърбия и Кюстендилско, България.

Ж. Пиянешкият говор обхваща торлаците и помаците в историко географската област Пиянец, разделена между област Кюстендил, България и Македония.

ИЗТОЧНИЦИ

1. Карта на географското разпределение на торлашките говори https://en.wikipedia.org/wiki/Torlakian_dialect
2. Едуард Селян. Коренът "джур" в българска езикова среда. (Selian, Edouard. The Rooth- Word "Dzhur" (jur) in Bulgarian Lingual Environment). Сп. Филология. Изд. СУ "Св. Кл. Охридски", София, 1983, бр. 12 - 13, с.137 – 139.
3. Речник на трънския говор. Съставители: Симеон Мильов, Иван Ерулски. Перник, 2009 г., с. 113,198, 207, 261, 263-282.
4. Nicholas Awde, Emanuela Lossi. Armenian First Names. Hippocrene books, New York, 2001,p.59.
5. Стойко Стойков. Българска диалектология: http://www.promacedonia.org/jchorb/st/st_2_b_maked.htm#debyrski
6. Г. Пашев. От далечността. Изд. "Хр.Данов", Пловдив, 1983, с. 22-23, 25, 31, 202, 203.

7. Adamou, E. 2011, Temporal uses of Definite Articles and Demonstratives in Pomak (Slavic, Greece), *Lingua* 121(5): 871-889.

8. Հայոց անձնանունների բառարան: Հրաչեայ Աճառեան: Երեւանի Պետական Համալսարան, Երեւան (Речник на арменските лични имена. Рачия Ачарян. Еревански държавен университет, Ереван), 1944, 237.

9. Jovan Cvijic. *La Peninsula Balkanique*, Librairie Armand Colin, Paris, 1918, p. 476.

10. Джурас, В. Павлиякнство и тондракитство. К истории двух ересей: www.thelema.ru/library/djuras

11. Vrej Nersessian. *The Tondrakian Movement*. Kahn & Averill, London, 1987.

12. Ашот Г. Абрахамян. Համարոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի ւշտմութեան Ա (Кратък очерк на историята на арменските колонии). Ереван, 1964, т. 1, с. 310.

13. UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger.
<http://www.unesco.org/languages-atlas/en/atlasmap/language-id-1026.html>

14. Петър Голийски. Думи от арменски произход в българските тайни говори. Изтоковедски научни изследвания. Юбилеен сборник от статии на ЦИЕК. Софийско университетско издателство. София, 2006.

15. Թ.Խ. Հակոբյան, Ստ.Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ. Բարսեղյան: Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երեւան (Т. Х. Акопян и др. Речник на селищните наименования на Армения и прилежащите към нея територии. Еревански университет, Ереван), 1986, с. 658, 930.
Електронна версия в: Naugiri.com

16. Илия Николчин (1931-2011). Ст. “Някои речникови особености на говора в с. Стакевци, Белоградчишко“, сп. “Език и литература”, год. 13, кн. 1, 1958, с. 59-61.

17. Цветана Ангелова Динова. Характеристика на местния говор в с. Осиково-Миланово, 2009 г. <http://milanovo-sf.bashtina.org/?p=1633>

18. Թ.Խ. Հակոբյան, Սո.Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ.Խ. Բարսեղյան: Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան: Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երեւան (Т. Х. Акопян и др. Речник на селищните наименования на Армения и прилежащите към нея територии. Еревански университет, Ереван), 1988, с. 989.

Електронна версия в: Naigri.com

19. Edouard Selian. The People of the God-Sun Ar and Areia (Modern Thrace) https://www.academia.edu/11805222/The_People_of_the_God-Sun_Ar_and_Areia_Modern_Thrace

20. Edouard Selian. The language of the Paulicians and Pomaks <http://www.saching.com/Articles/The-Language-of-the-Paulicians-and-Pomaks-17121.html>

21. Персийска Армения:

https://en.wikipedia.org/wiki/Sasanian_Armenia

22. Гюмри: <https://en.wikipedia.org/wiki/Gyumri>

23. Келтски кръст: https://en.wikipedia.org/wiki/Celtic_cross

24. Edouard Selian. The Immortal Spirit of the Goddess Nané. In: American Chronical, 2010.

https://www.academia.edu/43023225/The_Immortal_Spirit_of_the_Goddess_Nan%C3%A9

25. Ангелина Берберска. Говорът на село Ошане (Белоградчишко). Известия на Семинара по славянска филология на университета в София, 1931, кн.7. Електронна версия: Белоградчишки ежедневен илюстриран лист, 16 Октомври 2017.

26. Maxim Fomin. Armenia in Ireland: Indo-European Cognates, Medieval Legends, and Pseudo-Historical Accounts.

https://www.academia.edu/8900946/Armenia_in_Ireland_Indo_European_Co

[gnates_Medieval_Legends_and_Pseudo_Historical_Accounts?email_work_card=reading-history](https://www.namespedia.com/gnates_Medieval_Legends_and_Pseudo_Historical_Accounts?email_work_card=reading-history)

27. Енциклопедия на имената [namespedia.com](https://www.namespedia.com)

Бележка: достъпът до електронните версии на статиите на автора е възможен и чрез уебстраницата:

<https://independent.academia.edu/EdouardSelian>

✉ Dr. Edouard Selian
Ararat-Eskijian Museum
Los Angeles, USA
E-Mail: ediselian@yahoo.com

© 2022 Venets: Author

